

Stichting Oude Gelderse Kerken

Kwartaalblad, jaargang 18, 2020, nummer 4

VENSTER

De
Nieuwstadskerk
in Zutphen

Hervormde kerk in Nijbroek

SOGK-kerken in coronatijd

Van de redactie

Beste lezer,

In de afgelopen zomer ontstond bij veel mensen het gevoel dat we de corona enigszins onder controle hadden. Tevens kwamen er berichten dat tientallen bedrijven bezig waren een vaccin te ontwikkelen dat waarschijnlijk begin 2021 beschikbaar zal zijn.

Ondertussen zijn we in de herfst beland en die bevordert – zoals bekend – de verspreiding van corona. Een veel groter probleem is echter dat steeds meer mensen grote moeite hebben om zich aan de voorschriften te houden, met als gevolg een sterke toename van de besmettingen. Zozeer zelfs dat de

regering nu (eind oktober) met allerlei maatregelen probeert het snel oplopen de aantal besmettingen weer terug te dringen. De toekomst is dus ongewis. In dit nummer van *Venster* kunt u onder meer lezen hoe PC-leden van enkele SOGK-kerkgebouwen en andere betrokken bij de SOGK vanuit hun verschillende invalshoeken de coronaproblematiek tot nu toe hebben ervaren.

Ben Verheij

Inhoud

- 3** Rariteiten
Avondmaalstafel in Batenburg
- 4** Nieuws van Oude Gelderse Kerken
Berichten van het bestuur
- 6** Heropening Grote Kerk in Wageningen

- 8** Hoofdartikel
De Nieuwstadkerk in Zutphen
- 15** Interview
SOGK-kerken in coronatijd
- 18** Mijn kerk
Oude Kerk in Oosterbeek
- 19** Hervormde kerk in Nijbroek
- 23** Agenda
- 24** Werk aan de kerk
Martinuskerk in Rijswijk

Colofon

Venster is het kwartaalblad van de Stichting Oude Gelderse Kerken en wordt toegestuurd aan donateurs, leden van Provinciale Staten en Gedeputeerde Staten van de provincie Gelderland, colleges van burgemeester en wethouders van Gelderse gemeenten, externe relaties, openbare bibliotheken, notarissen, gezondheidscentra, wijkcentra en dorpshuizen in Gelderland.

Stichting Oude Gelderse Kerken
Postbus 7005, 6801 HA Arnhem
Telefoon (026) 355 25 55
(ma. t/m vr. 9.00 – 17.00 uur)
info@oudegeldersekerken.nl
www.oudegeldersekerken.nl

Redactie:

Ben Verheij, hoofdredacteur;
drs. Karlijn van Onzenoort, eindredacteur;
drs. Jeroen Krijnen en dr. Herman Wesselink, wetenschappelijk redacteurs
venster@oudegeldersekerken.nl

Vaste medewerkers:

dr. Verena Demoed, dr. Ineke Pey

Fotografen:

Carel van Gestel, Ton Rothengatter, tenzij anders vermeld. Zo veel mogelijk is geprobeerd de eventuele rechthebbenden van overige gebruikte afbeeldingen te achterhalen. Zij die in dit verband niet konden worden achterhaald of benaderd, kunnen zich wenden tot de redactie.

Grafisch ontwerp:

Henk-Jan Panneman, Arnhem
Druk: Drukkerij Hendrix, Peer (B)

ISSN 1571 – 5957

Venster wordt gedrukt op fsc-gecertificeerd papier en verpakt in composteerbare folie.

Oplage: 2450 exemplaren.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervaelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

© Stichting Oude Gelderse Kerken, 2020

Afbeelding voorzijde:

Foto: Detail van het Maria Magdalenaaltaar, afkomstig uit de Nieuwstadkerk in Zutphen. Zie pagina 10.

Avondmaalstafel in Batenburg

In de toren van de Oude Victorkerk in Batenburg hingen ooit twee luidklokken in twee indrukwekkende, eikenhouten klokkenstoelen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn beide klokken door de bezetter gestolen. De kleinste van vierhonderd kilo is na de oorlog teruggevonden en hangt weer in de toren. Op het randschrift van de klok lezen we de naam van de maker en het jaar dat de klok gegoten werd: HENROSICUS MEVRS ME FECIT 1600 SOLI DEO GLORIA.

De grootste, die duizend kilo weegt, heeft Bevrijdingsdag niet gehaald omdat hij al was omgesmolten. De toenmalige koster/organist, H. van de Bovenkamp (1904-1970), heeft in de jaren zestig de lege klokkenstoel gesloopt, van de dikke balken planken laten zagen en daarvan een nieuwe avondmaalstafel gemaakt. Hiermee was het liturgisch centrum – ‘de tuin’ zoals dat in de protestantse traditie genoemd wordt – een volledig eikenhouten geheel geworden. In de dragers van de tafel heeft hij een gestileerde klok uitgezaagd om aan te geven wat ooit de functie van dit hout was. Op een van de balken was een inscriptie aangebracht met de volgende tekst: ANNO JACOBUS DE BONT 1758 / HEEFT DESEN STOEL GEMACKT OUT 19 JARE. Als een eerbetoon aan deze jonge timmerman is de plank met dit opschrift aangebracht in de entree van de kerk. De grote klok werd alleen geluid bij begrafenissen. Vanwege haar gewicht

Klokkenstoel in de toren van de Oude Victorkerk. Balk met opschrift in de entree van de kerk (foto boven) en avondmaalstafel met gestileerde klok (foto onder). Foto's: Ton Rothengatter, 2020

waren daar drie mannen voor nodig. Daarom, als een hommage aan die machtige bronzen aanroeper, een paar regels in vertaling uit het bijzondere vers van de zestiende-eeuwse Engelse dichter John Donne ‘No man is an island’:

*Elk sterfgeval neemt iets van mij weg;
omdat ik deel uitmaak van de mensheid.
Vraag daarom nooit
voor wie de klok luidt:
Zij luidt voor jou.*

Nieuws van Oude Gelderse Kerken

Grote Kerk in Wageningen heropend

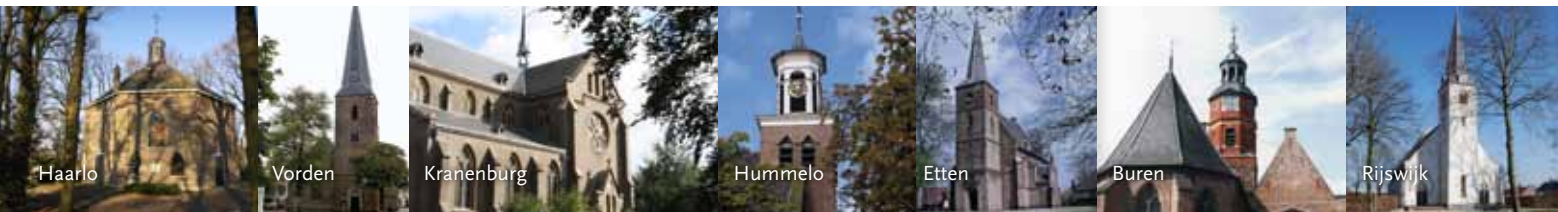
Eind september is de Grote Kerk in Wageningen opnieuw in gebruik genomen. Helaas verhinderden de aangescherpte coronamaatregelen een feestelijke heropening, maar gelukkig heeft het resultaat niet te lijden gehad onder de pandemie. De restauratie en herinrichting van de kerk startte in juni 2019. Aan de buitenkant is het metselwerk hersteld en het voegwerk vervangen, de gevels gereinigd, de dakpannen opnieuw gelegd, de bliksembeveiliging vernieuwd, het glas-in-lood hersteld en de voorzetramen vervangen. Binnen is het gebouw heringericht om een breder gebruik mogelijk te maken. Zo zijn de meeste kerkbanken verwijderd en vervangen door losse eikenhouten en moderne stoelen. Achterin zijn een garderobe en grotere toiletgroepen

gerealiseerd en halverwege het schip is een uitgiftebuffet geplaatst. Blikvanger is de nieuwe vergaderruimte naast het orgelbalkon. Verder is de hele kerk voorzien van vloerverwarming en zijn de elektrische installaties vervangen en verduurzaamd door middel van ledverlichting. En last but not least is de doopvont, die jarenlang in het depot van de gemeente stond, teruggeplaatst in de kerk.

Het project kon worden gerealiseerd dankzij financiële steun van de provincie Gelderland, Protestantse Gemeente Wageningen, gemeente Wageningen, Stichting Dioraphte, Prins Bernhard Cultuurfonds, Maatschappij voor Welstand, Rabobank Ede-Wageningen, Fonds Wageningen Nut en andere fondsen, giften van bedrijven én dankzij extra giften van onze donateurs.

Middenschip van de Grote Kerk met nieuwe verlichting. Foto: Ton Rothengatter

Businesspartners Oude Gelderse Kerken

- Accl, Doetinchem
- B.F. van Tienen Aannemersbedrijf, Nijmegen
- Boerman Kreek Architecten, Steenderen
- Bouwbedrijf Hoffman, Zutphen
- Conserduc-Renofors, Sliedrecht
- Dijkman Bouw, Warnsveld
- Donatus Verzekeringen, Rosmalen
- Van Hoogevest Architecten, Amersfoort
- Koninklijke Woudenberg, Ameide
- Lakerveld ingenieurs- en architectuurbureau, Noordeloos
- Leidekkersbedrijf D. Koenders, Neede
- Van Lierop, Bostel
- Orgelmakerij Reil, Heerde
- Rijkaart Elektrotechniek, Arnhem
- Schildersbedrijf Albert Verhoeven, Arnhem
- Smederij Oldenhove, Vorden
- Takkenkamp Gevelonderhoud, Zelhem
- Timmer- en Aannemersbedrijf De Vries, Hummelo
- Van Dinther Bouwbedrijf, Schaijk
- Van Wely Loodgieters en Leidekkersbedrijf, Groessen
- Schildersbedrijf Hagen, Arnhem
- Oostveen meesterschilders, Velp
- Hampshire Hotel 's-Gravenhof, Zutphen

Ook businesspartner worden?

Bedrijven en organisaties kunnen businesspartner worden van Oude Gelderse Kerken. Als tegenprestatie ontvangen ze informatie over onze activiteiten, kunnen ze onze kerkgebouwen huren en deelnemen aan onze jaarlijkse netwerkbijeenkomst. Ook interesse om businesspartner te worden voor een jaarlijkse bijdrage van € 200? Neem dan contact op met onze penningmeester Leo Uijl en stuur een mailtje naar info@oudegeldersekerken.nl onder vermelding van 'businesspartner'.

Orgels blijven klinken

‘De monumentale waarde van orgels wordt niet alleen bepaald door ouderdom of zeldzaamheid, maar ook door artistieke componenten: de schoonheid van de klank en de orgelkas.’

(Uit: *Historische orgels in Nederland*, RCE, 2004.)

Ook in onze kerkgebouwen staan orgels van grote historische waarde, zoals het beroemde Henrick Baderorgel in de Walburgiskerk in Zutphen. Het Baderorgel is een van de grootste orgels in Nederland uit de zeventiende eeuw. Het heeft drie klavieren, een pedaal en ongeveer 2.400 pijpen. Het orgel heeft de typisch heldere, zangerige klank uit die tijd, gemengd met ‘stoere’ barokelementen. In de Oude Kerk (Kluntjespot) in Haarlo

staat een monumentaal kabinetorgel, gebouwd in 1765 door H. Hess. Het unieke aan dit kabinetorgel is dat het bijna compleet bewaard is gebleven. Alleen de deurtjes die de pijpvelen blinderen, ontbreken helaas. In de Sint Lambertuskerk in Buren staat het orgel dat in 1852 is gemaakt door Christian Witte, een Utrechtse orgelbouwer van Duitse afkomst. ‘Regelmatig speelt het Sweelinck Barok Orkest in Buren en dat is altijd een feest’, aldus SOGK-bestuurslid Coosje Berkelbach. ‘Het zijn jonge veelbelovende musici die vanuit alle hoeken van de wereld naar Amsterdam zijn gekomen voor de barokopleiding aan het conservatorium. Een van de studenten was diep onder de indruk van het orgel en gaf met de organiste spontaan een toegift.’

Onze stichting is aangesloten bij de Vereniging Mentoren Klinkend Erfgoed. Dit betekent dat de vakbekwame leden van deze vereniging (mentoren) de orgels van onze kerkgebouwen jaarlijks bespelen en controleren. Ook stellen ze de staat van het instrument vast en schrijven ze een statusrapport aan de hand van een standaardinspectielijst. Daarnaast worden onze orgels elk jaar gestemd. Soms voert de orgelstemmer daarbij eenvoudig onderhoud uit. Maar soms is groter onderhoud of een reparatie noodzakelijk. Dit geldt momenteel voor de orgels in de kerkgebouwen van Aerd, Buren, Etten, Rijswijk en Steenderen. Bovendien willen we laten bekijken of het orgel in Kranenburg weer bespeelbaar gemaakt kan worden.

Extra giften voor orgels

Bij *Venster* vindt u regelmatig een bijlage, gedrukt op kartonachtig papier. Via deze bijlagen vragen wij de lezers om een extra gift voor een specifiek doel. Bij deze editie van *Venster* vragen wij om een extra gift voor groot onderhoud en/of reparatie dat voor een aantal orgels noodzakelijk is (zie het artikel hierboven). Als u op het inlegvel uw voorkeur opgeeft voor een van de zes genoemde kerkgebouwen, wordt uw donatie bestemd voor het orgel van dat gebouw. Geeft u geen voorkeur op, dan wordt uw gift aangewend voor het eenvoudig onderhoud van al onze kerkorgels.

Het Baderorgel in Zutphen is een van de grootste orgels in Nederland uit de 17de eeuw. Foto: Tim Wengelaar, 2019

Grote Kerk in Wageningen heropend

Het had een feestelijke heropening moeten worden op 2 oktober jl. Maar de eind september aangescherpte coronamaatregelen verhinderden dat. De bedoeling was ook om in Venster

een verslag van deze bijeenkomst te publiceren, met de teksten van de sprekers onder wie gedeputeerde Peter Drenth. Helaas. Gelukkig kunnen we wel laten zien hoe mooi het geworden

is in de Grote Kerk van Wageningen. De foto's zijn een week voor de geplande heropening gemaakt door Ton Rothengatter. Meer informatie over de restauratie leest u op pagina 4.

Gebruik en inrichting van de Nieuwstadskerk in Zutphen

Wies van Leeuwen

Het interieur van de Nieuwstadskerk maakt op het eerste gezicht de indruk van een vanaf de middeleeuwen gegroeid ensemble. Dit is slechts schijn: van het huidige ensemble zijn slechts enkele onderdelen uit de jaren vóór 1850. Toch vertelt ook dit historische kerkgebouw over het verleden van de gemeenschap en de parochie. Maar meer nog is het een verhaal over het heden, over de manier waarop wij in de afgelopen eeuwen met dit erfgoed zijn omgegaan. In die zin is ook de Zutphense Nieuwstadskerk een plek van herinnering, gefilterd door de tijd.²

In 1272 had de Nieuwstad, een in de dertiende eeuw planmatig opgezet stadsdeel van Zutphen, al een parochiekerk die aan de heilige Maria was gewijd.³ In de vijftiende en zestiende eeuw groeide die uit tot een driebeukige hallenkerk met hoge westtoren.⁴ Na 1561 dook de Heilige Nicolaas op als patroon van de schippers, die een belangrijke rol speelden in de middeleeuwse Hanzestad. Het moet toen een kleurrijke kerk zijn geweest: de muren gedecoreerd, de gewelven versierd met ranken en andere motieven. In de late middeleeuwen toonde de versiering van een kerkgebouw de kracht van het geloof; kleuren en beelden werden aangevuld door het vormenspel van de rituelen. De prent ‘Fides’ door Pieter Bruegel geeft ons een kijkje in een dergelijk kerkgebouw. Daar onder de gewelven wordt gepreikt, gedoopt en begraven. Een priester reikt de communie uit aan een zijaltaar, dat tegen een kolom is geplaatst. Overal gebeurt wel iets, kerkelijke maar ook wereldlijke zaken.

Bijbel der armen

In een middeleeuwse kerk waren veel altaren. Door de dag heen werden op kerkelijke feestdagen aan zijaltaren op verschillende momenten missen gecelebreerd voor gilden,

broederschappen, en voor overledenen. Men kon zitten op de richels in de muurnissen, die we in Zutphen nog in de noordbeuk aantreffen. Sacramenten en rituelen markeerden hoofdmomenten en overgangen in de levensloop van de parochianen. Men geloofde in de goddelijke kracht van heiligen en vereerde hun relieken.⁵

Het gebouw was een ware Bijbel der armen en ongeletterden. Het kerkinterieur gaf de gelovigen een beeld van de hemel. Tegelijk wezen afbeeldingen van heiligen en de lijdende Christus hen op hun religieuze plichten. Kort gezegd: het katholicisme was een godsdienst die steeds een beroep deed op de zintuigen. Dat maakte op de middeleeuwse mens, met zijn bevattelijkheid voor magie en bovenaardse sfeer, grote indruk.⁶ Toch was het kerkgebouw tegelijk een werelds gebouw, waar werd gewandeld en gepraat, handel gedreven en waar pelgrims soms konden overnachten, als de herbergen vol waren.

Middeleeuws ‘viergelui’

De Nieuwstadskerk heeft zijn middeleeuwse inventaris grotendeels verloren. Niet door de Beeldenstorm van 1566, maar als gevolg van de verovering van de stad in 1572 door

Interieur van de Nieuwstadkerk na de restauratie met de door P. van Vliet ontworpen kleurstelling. Foto: Karel Emmens, 2019

de opstandelingen van Willem van den Berg. De soldaten sloopten de glas-in-loodramen om van het lood kogels te smeden. Fragmenten van deze ramen zijn bij een opgraving in 1999 teruggevonden.⁷ Begin 1582 ging de kerk naar calvinisten, om het jaar erna weer in katholieke handen te komen. Het meubilair werd vernield of weggehaald en elders veiliggesteld. Toch hangt in de rijzige toren nog het middeleeuwse ‘viergelui’, in de oorspronkelijke klokkenstoel. Het omvat klokken uit de periode tussen 1413 en 1565.

Middeleeuwse sporen

De resterende gewelfschilderingen geven een beeld van de decoratie van de kerkruimte. In de koorsluiting zien we een voorstelling van Maria met Kind in de stralenkrans, in de aansluitende velden engelen en een heiligenfiguur, verder bloemranken en familiewapens. De schildering zal haar plaats hebben gekregen boven een ongetwijfeld aan Maria gewijd hoogaltaar. In de oostelijke travee van de zuidbeuk bevindt zich een voorstelling van het Laatste Oordeel, met de oordelende Christus op de regenboog, en de doden die opstaan uit hun graven. Aan de noordzijde van het koor zijn bij de restauratie restanten van een sacramentshuis terugge-

De prent ‘Fides’ (Geloof) van Pieter Bruegel uit 1559 geeft een beeld van een laatmiddeleeuws kerkgebouw in gebruik. Rijksmuseum Amsterdam

vonden. Vóór het Concilie van Trente (1545-1563) bewaarden men de gewijde hosties in een afzonderlijk sacramentshuis of sacramentstoren. Bij de restauratie is op basis van sporen een gotisch kader gereconstrueerd.

Maria met kind, gewelfschildering in de koorsluiting. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2019

Het Magdalena-altaar heeft begin veertiende eeuw in de kerk gestaan en is een zeldzaam voorbeeld van een middeleeuwse retabelkast. Stedelijke Musea Zutphen

De Johannesschotel ingemetseld in het torenportaal. Foto: Karel Emmens, 2019

Een eenvoudig protestants kerkinterieur, gedomineerd door kansel, doophek en banken. Zo zal de Nieuwstadskerk eruit hebben gezien. J. de Beyer, *Kerk in het Brabantse Vierlingsbeek*. Londen, Victoria and Albert Museum

Altaren, beelden en vicarieën

Naast de reguliere diensten rond het hoofdaltaar waren er in de kerk zo'n tien vicarieën. Deze waren door voornamen en bemiddelde schenkers gesticht voor het levensonderhoud van de priesters.⁸ Hun altaren waren veelal naar het oosten gericht en stonden waarschijnlijk in de sluiting van het hoogkoor, tegen de oostmuur van de zijbeuken en tegen de kolommen. De nabije kloosters, het Catharinaconvent en het Magdalenaconvent, hadden eveneens een altaar in de kerk. Het altaar van het Magdalenaconvent is hoogstwaarschijnlijk het Westfaalse passie-altaar in het Stedelijk Museum Zutphen, dat door kunstenaars uit de omgeving van Conrad van Soest rond 1415-1420 is gemaakt. Dit zoge-

naamde Maria Magdalena-altaar is in 1873 aangetroffen als archiefkast in de kanselarijkamer van de Walburgiskerk.⁹ Het retabel, de opbouw van het altaar, toont de Kruisiging van Christus, het kruisbeeld ontbreekt nu. Links en rechts staan Maria en Johannes Evangelist. Op het rechter zijluik Maria Magdalena met zalfbus, links Maria Cleophas of Martha, eveneens met zalfbus. Aan de buitenzijde van de luiken is het 'Noli me tangere' afgebeeld: de verrezen Jezus verschijnt als hovenier aan Maria Magdalena. Een ander waardevol element is een in de kerktoeren ingemetselde ronde steen, van zandsteen of albast. De steen heeft een reliëf van een baardige mannenkop, mogelijk uit de late vijftiende of vroege zestiende eeuw. Hij is wel

Het klassieke front van het Timpe-orgel, het eerste nieuwe kerkmeubel in de teruggegeven Nieuwstadkerk. Foto: Wies van Leeuwen, 2019

geïdentificeerd als een Johannesschotel: de schaal met het hoofd van de kerkpatroon, die aan de dochter van Herodes is overhandigd. Eromheen was ooit een opschrift te zien: ‘Bernhard van der Werk heeft gemaakt deeze Toorn en Kerk’.¹⁰

Na de Reformatie

Tot 1591, de verovering van de stad door prins Maurits en de invoering van de gereformeerde religie, konden de katholieken nog gebruik maken van hun kerk. Toen werden de altaren ‘met ordre afgebroken’. Uit de Memorie- en Resolutieboeken blijkt dat het stadsbestuur op 11 januari 1645 ‘Op remonstrantie der burgeren wonende op de Nieuwstad [heeft] goedgevonden de kerk aldaar weder te doen openen, repareren en tot den godsdienst bekwaam te maaken.’ Een jaar later komen er nieuwe glazen, een ‘predikstoel’ en een gestoelte voor de magistraat. De interieurs van de nieuwe religie waren veelal sober en eenvoudig.¹¹ De drie-eenheid van kansel, avondmaalstafel en doopvont bepaalde het liturgisch centrum.

Van Nieuwstadkerk naar Johannes de Doperkerk

In 1794 werd de laatste dienst in de kerk gehouden; tot 1815 werd het gebouw voor militaire doeleinden gebruikt. Nadat eerst de Nederlandse katholieken door het concordaat van Napoleon van 1801 weer in vrijheid naar buiten konden treden, werd in 1809 door koning Lodewijk Napoleon de Nieuwstadkerk aan de katholieken teruggegeven. Het gebouw stond leeg en was in slechte staat. Pas in 1816 begon het herstel, op 12 december volgde de inwijding als Johannes de Doperkerk. Twee jaar later kwam er een orgel van de Groningse orgelmaker Jan Willem Timpe. In 1834 werd een nieuw altaar geplaatst. Twee jaar eerder zijn de

Interieur met neogotisch hoogaltaar van de Bossche gebroeders Goossens, triomfkruis van F.W. Mengelberg, glasramen en schilderijen. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1948

voorstel pilaren afgeschuind voor een beter zicht op het altaar, de overige pilaren volgden een eeuw later.

Naar een neogotisch kerkinterieur

In de volgende decennia werd de Nieuwstadkerk, evenals veel andere katholieke kerken, verrijkt en omgevormd naar ‘gothieken kunstzin’ met een weelderige en expressieve beeldentaal. Een belangrijke aanschaf was het ensemble van hoogaltaar, preekstoel, doopvont en communiebank tussen 1863 en 1868. Deze stukken kwamen van het Bossche atelier van de gebroeders Goossens. Deze productieve beeldhouwers gingen na de jaren vijftig over op de neogotiek.¹² Het altaar is verdwenen, de preekstoel uit elkaar gehaald. Reliëfs en beelden van de kerkvaders zijn bewaard gebleven. Van de communiebank uit circa 1870 zijn de panelen verwerkt in een nieuw volksaltaar.

Kerkelijk leven in het ‘Klein Vaticaan’

Na 1853 bloeide het kerkelijk leven in Zutphen met vele organisaties en broederschappen die de kerk vaandels schonken. Een deel van deze vaandels hangt tegen de pijlers van het middenschip. Het was een periode van kerkopbouw: verenigingen, devoties, scholen en kloosterlingen verbreid-

Het fraai gedetailleerde Maria-altaar van F.W. Mengelberg domineert sinds de restauratie de zuidbeuk. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2011

den een katholieke maatschappijvisie. Nieuwe devoties werden bevorderd: het Heilig Hart van Jezus en Maria (1854), Jozef als patroon van de kerk (1870), Maria en Christus Koning (1925) als offensief tegen communisme en socialisme.¹³ Rondom de Nieuwstadskerk groeide een kleine stad van kloosters en scholen. Deken Scholte op Reimer nam geregeld de telefoon op met de term 'Klein Vaticaan'.¹⁴ Deze gebouwen zijn intussen afgebroken of herbestemd.

Neogotiek van de Utrechtse school

Naast het hoogaltaar kreeg de kerk twee zijaltaren: het noordelijke gewijd aan Maria, het zuidelijke aan Jozef, sinds 1870 patroon van de katholieke kerk. De kerk had daarmee een in de negentiende eeuw traditionele iconografie: hoogaltaar gewijd aan de eucharistie, zijaltaren voor Maria en Jozef, en in het hoogkoor ramen voor de kerkpatroon Johannes de Doper. Het Maria-altaar tekent een latere fase in de neogotiek. Het werd besteld bij het Sint-Bernulphusgilde in Utrecht, waarvan architect Alfred Tepe (1840-1920) en beeldhouwer Friedrich Mengelberg (1837-1919) vooraanstaande leden waren. Zij pleitten voor het teruggaan naar de middeleeuwse, nationale kunst van de Noordelijke Nederlanden. Mengelberg leverde in 1897 het Maria-altaar en liet zich inspireren door laatgotische altaarretabels. Op de zijluiken staan geschilderde figuren van Sara en Esther. In de bovenbouw staat een beeld van een gekroonde Maria met kind, omgeven door engelen en een bloeiende rozenstruik. De kruiswegstaties zijn in 1912 geleverd door N. Poland.¹⁵

Het van neogotiek gezuiverde kerkinterieur met het hoogaltaar van de gebroeders Van Roosmalen. De kolommen zijn afgeschuind. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, rond 1955

Na de Tweede Wereldoorlog

Na de Tweede Wereldoorlog maakten veel negentiende-eeuwse katholieke kerkinterieurs plaats voor een nieuwe eenvoud, waarin niets de gelovigen mocht afleiden van de dienst van woord en gebaar. Dat gebeurde ook in Zutphen. Veel waardering voor de Nieuwstadskerk was er toch al niet meer. In 1934 was er een plan voor nieuwbouw tegen de oude toren.¹⁶ Net als in veel andere kerken werd het veelkleurige interieur in 1951 of 1956 met een lichte chloorrubberverf overgeschilderd. In 1950 kwam er een nieuw hoogaltaar: een driedelig retabel in gedreven koper van de Utrechtse gebroeders Van Roosmalen. Het is na de restauratie niet teruggeplaatst.

Met deze vereenvoudiging liep men onbewust al vooruit op het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). De nadruk lag voortaan op een liturgisch vormenspel van woord en gebaar, dat zich niet behoefde af te spelen in monumentale ruimten, maar eigenlijk overal plaats kon vinden, in een kerk als 'zomaar een dak boven wat hoofden'.¹⁷ De 'Constitutie over de heilige liturgie' meende in 1964 dat de kunst in de kerk 'meer bedacht [moest] zijn op ware schoonheid dan op louter praal'.¹⁸ Door al die ingrepen en het toenemende verval maakte het interieur van de Nieuwstadskerk echter eerder een desolate indruk.

De noordbeuk met de herplaatste kruiswegstaties van N. Poland. Onder de ramen de muurnissen met zitbanken. Foto: Karel Emmens, 2019

Glasraam van Dieter Hartmann met voorstelling van de Doop van Christus in de Jordaan door Johannes de Doper. Foto: Karel Emmens, 2019

Restauratie van de kerk

In 1981 maakte men een begin met de restauratie van de kerk, naar plannen van architect D. Wijma, later opgevolgd door P. van Vliet. Daarbij is de kerkruijnte tot 2001 in fasen gerestaureerd en gerehabiliteerd.¹⁹ De gewijzigde en afgeschuinde pijlers werden in hun middeleeuwse vorm teruggebracht. Vervolgens werd in de zuidbeuk en de middenbeuk een nieuwe beschildering aangebracht op basis van oude sporen. Zo maakt de kerkruijnte weer een middeleeuwse indruk, hoewel het beeld grotendeels aan de fantasie van de architect is ontsproten. In 1999 is onder invloed van onder anderen kleurrestaurateur André Verheij en gemeentelijk bouwhistoricus Jeroen Krijnen in de noordbeuk de neogotische gewelfdecoratie van de Deventer architect Wolter te Riele gereconstrueerd.

De neogotische kerkbanken zijn afkomstig uit de kerk te Baak. Foto: Wies van Leeuwen, 2019.

Nieuwe inrichting

De inrichting blijkt door de eeuwen heen ingrijpend veranderd. Een nieuw fenomeen is het aanvullen van oude inventarisstukken met meubilair uit gesloten kerken. Daardoor maakt de kerk de indruk van een oud familiehuys, waarin meubels en herinneringen aan voorbije generaties zijn gecombineerd met nieuwe stukken. Het orgel heeft zijn oude plaats voor de torenruimte teruggekregen. Het Mariaaltaar is verplaatst, de kruiswegstaties hangen in de noordbeuk. De interessante vaandels zijn om akoestische redenen tegen de pijlers gehangen. In het middenschip staan nu laatnegentiende-eeuwse neogotische bankenblokken uit de Martinuskerk te Baak. Juist de banken die het kerkbestuur in 1896 het allermooiste vond, maar niet kon betalen. Het kan verkeren!²⁰

Het liturgisch centrum is geheel nieuw ingericht. Het celebratiealtaar is in 1984 naar ontwerp van architect Wijma gemaakt van panelen van de communiebank van de gebroeders Goossens. Het gedreven koperen tabernakel met

engelen is afkomstig uit de Andreaskerk van Brummen. Het triomfkrus is een restant van het altaarretabel van Van Roosmalen. Het visueel middelpunt zijn de vijf nieuwe glasramen, die in 2003-2004 zijn ontworpen door Dieter Hartmann uit Keulen. In het middenraam is een voorstelling van de Doop van Christus in de Jordaan door Johannes de Doper te zien. Daarmee heeft het kerkinterieur weer een herkenbare verwijzing gekregen naar de kerkpatroon Johannes de Doper.

Over de auteur

Wies van Leeuwen (1950) studeerde kunstgeschiedenis in Nijmegen en trad in 1979 in dienst van de provincie Brabant. Daar werkte hij, tot zijn pensioen in 2015, als beleidsambtenaar op het gebied van monumentenzorg en cultureel erfgoed. In 1995 promoveerde hij op het werk van restauratiearchitect Pierre Cuypers. Van Leeuwen heeft meer dan 280 publicaties op zijn naam staan. Ook is hij bijna 25 jaar redacteur geweest van het Bulletin van de SOGK, de voorganger van Venster. Daarnaast maakte hij jarenlang deel uit van de excursiecommissie van onze stichting.

- 1 Dit artikel is een bewerking van 'Gebruik en inrichting van de Nieuwstadkerk voor en na de Reformatie', in: J. Krijnen, M. van Velzen-Barendsen (red.), *De Nieuwstadkerk in Zutphen. 750 Jaar bouwgeschiedenis, restauratie, inrichting*, Dieren-Zutphen 2020, 157-180.
- 2 *Inventaris van het kerkelijk kunstbezit van parochie H. Joannes de Doper*, in 2006 samengesteld door G. Oomen-Buis en E. van der Ven, op basis van gegevens van P. te Poel. Zie verder Ter Kuile 1958 en Woldring 2004.
- 3 Groothedde 2020, 14-17.
- 4 Emmens 2020, 56-94.
- 5 Kroesen, Steensma 2012. Er is geen samenvattende publicatie over middeleeuwse kerkinterieurs in Nederland. Zie over vergelijkbare kerken in Duitsland: Reinle, 1988.
- 6 Huizinga 1919, passim.
- 7 Woldring 2004, 87-91, onder verwijzing naar De Jongh 2003. Over de gevolgen van de Beeldenstorm: Den Hartog 2019.
- 8 Smit 1938-1939, 10-11.
- 9 Woldring 2004, 19, noot 13 verwijst naar Groothedde 1999, 215.
- 10 Ter Kuile 1958, 252.
- 11 Van Swigchem 1984.
- 12 Regionaal Archief Zutphen, 0067 Inventaris van het archief van de RK Parochie te Zutphen (1618-1987), inv. nr. 189 Notulen over de jaren 1852-1866.
- 13 Zie hierover Van Leeuwen 1989 en 2018.
- 14 Woldring 2004, 36.
- 15 Regionaal Archief Zutphen, 0067 Inventaris van het archief van de RK Parochie te Zutphen (1618-1987), inv. nr. 1186.
- 16 Woldring 2004, 50. Regionaal Archief Zutphen, 0067 Inventaris van het archief van de RK Parochie te Zutphen (1618-1987), inv. nr. 191 Notulen over de jaren 1902-1941. Op 19 maart 1934 vraagt men de architecten Valk en Haguet om een plan voor uitbreiding der kerk zonder verplichting.
- 17 Naar een bekend kerklied van Huub Oosterhuis.
- 18 *Constituties en decreten*, 34.
- 19 Woldring 2004, 51-63.
- 20 Regionaal Archief Zutphen, 0067 Inventaris van het archief van de RK Parochie te Zutphen (1618-1987), inv. nr. 190 Notulen kerkbestuur 1872-1902. Op 5 oktober 1896 spreekt men over modellen van de banken te Suideras, Baak en Borculo.

Literatuur

- Beyer, M. de, e.a. (red.), *Kerkinterieurs in Nederland*, Zwolle 2016.
- Brom, G., *De herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1933.
- 'Constitutie over de heilige liturgie', in *Constituties en decreten van het Tweede Vaticaans Concilie*, Amersfoort

1967.

Emmens, K., 'Verbouwen van toren tot koor', in: Krijnen, J. en M. van Velzen-Barendsen (red.), *De Nieuwstadkerk in Zutphen. 750 Jaar bouwgeschiedenis, restauratie, inrichting*, Dieren/Zutphen 2020, 56-79.

Emmens, K., 'De noordbeuk als laatste uitbreiding', idem, 80-94.

Groothedde, M., *De St. Walburgskerk. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*, Zutphen 1999.

Groothedde, M., 'Novum Oppidum. De ontwikkeling van een nieuwe stad in de middeleeuwen', in: Krijnen, J. en M. van Velzen-Barendsen (red.), *De Nieuwstadkerk in Zutphen. 750 Jaar bouwgeschiedenis, restauratie, inrichting*, Dieren/Zutphen 2020, 10-23.

Hartog, E. den, *Een spoor van vernieling. Het Noord-Nederlandse katholieke kerkinterieur voor, tijdens en na de Beeldenstorm*, Hilversum 2019.

Huizinga, J., *Herfstij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, eerste uitgave 1919.

Jongh, M. de, *De gebrandschilderde glasvondst te Zutphen*, scriptie Nijmegen 1999-2000.

Kroesen, J. E. A., R. Steensma, *The Interior of the Medieval Village Church*, Leuven 2012.

Kuile, E.H. ter, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, deel III, De provincie Gelderland, tweede stuk, Het Kwartier van Zutphen*,

's-Gravenhage 1958.

Leeuwen, A.J.C. van, 'De neogotiek, van romantische vorm tot enig ware stijl', A.H.E.M. Jansen e.a., 'Arbeyd sere voert tot eere'. Hendrik van der Geld, de neogotiek en de Brabantse beeldhouwkunst, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, deel 80, Tilburg 1989, 1-44.

Leeuwen, Wies van, 'Kerkelijke kunstateliers en corporatisme in de negentiende eeuw', Noordbrabants Historisch Jaarboek 35 (2018), 125-151.

Meer, F. van der, 'Liturgie en gewijde kunst in de negentiende eeuw, Cultuurgeschiedenis van het Christendom, II, Amsterdam-Brussel 1957, 1641-1681.

Naar gothieken kunstzin. Kerkelijke kunst en cultuur in Noord-Brabant in de negentiende eeuw, catalogus 's-Hertogenbosch 1979.

Reinle, A., *Die Ausstattung deutscher Kirchen im Mittelalter: eine Einführung*, Darmstadt 1988.

Smit, F.A., *Op zoek naar het verloren. Beknopte wereldlijke en kerkelijke geschiedenis van het gewest en de stad Zutphen*, samengesteld uit verschillende bronnen, Zutphen 1938-1939.

Swigchem, C. A. van, e.a., *Een huis voor het woord, Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, 's-Gravenhage, 1984.

Woldring, J., *Geëerd, gedooft, verloren en herwonnen. Geschiedenis van de Nieuwstadkerk*, Zwolle 2004.

SOGK-kerken in coronatijd

‘De bedoeling was om begin april groots uit te pakken met de start van ons nieuwe seizoen’, verzucht Ton Rutting, voorzitter van de Plaatselijke Commissie (PC) in Kranenburg. ‘We hadden een mooie dubbeltentoonstelling klaar staan en een groot muziek- en theaterkoor geboekt voor de opening. Maar toen kwam corona...’ Jaap Berenbak van de PC Bronkhorst herkent dat. ‘We zaten midden in de opstartfase toen we de planning van het expositie seizoen in rook zagen opgaan.’ Hoe verging het onze kerken tijdens de eerste coronamaanden? En hoe gaat het nu, begin oktober?

Verplichte registratie en desinfectiemateriaal in de kapel van Bronkhorst. Foto's: Ton Rothengatter

In Bronkhorst is de kapel anderhalve maand helemaal dicht geweest. ‘Maar vanaf begin mei hebben er drie bruiloften plaatsgevonden van paren die het toch al intiem wilden houden met minder dan dertig gasten’, vertelt Berenbak. ‘Een maand later hebben we de exposities coronabestendig opgestart met onder andere een vaste looproute, anderhalvemeter-stickers op de vloer en een maximaal aantal bezoekers

tegelijk in de kapel. We hebben vooraf een boa van de gemeente gevraagd om te komen checken of onze aanpassingen in orde waren’.

Heiligenbeeldenmuseum

Ook in Kranenburg waren de deuren op slot. ‘Vanaf juni zijn we beperkt opengegaan’, aldus Rutting. ‘Als geregistreerd museum hebben wij allerlei aanpassingen moeten doen volgens

het coronaprotocol van de Nederlandse Museumvereniging. Dit protocol zegt niet alleen iets over het maximum-aantal bezoekers en diverse hygiëne-maatregelen, maar schrijft ook voor dat het publiek vooraf moet reserveren. Al met al zitten we nu op de helft van ons normale aantal bezoekers, dus de inkomsten liggen fors lager dan in andere jaren.’

Duizend bezoekers

In Buren heeft de PC zo'n vijftien evenementen moeten afblazen. 'Concerten gingen niet door, net als bijvoorbeeld de jaarlijkse lintjes-regenbijeenkomst van de gemeente', vertelt voorzitter Idzerd Lautenbach. 'Ook hadden we dit jaar maar vier of vijf bruiloften in plaats van gemiddeld twaalf. Positief is wel dat het onze Werkgroep Kerkopenstelling, bestaande uit PC-leden maar ook uit andere mensen die de kerk een warm hart toedragen, lukte om vanaf juli van dinsdag tot en met zaterdag publiek te ontvangen. Met toepassing van alle regels uiteraard. Zodoende komen we dit jaar toch nog uit op drieduizend bezoekers, tegen normaal zesduizend.'

Op afspraak

De Walburgiskerk in Zutphen is niet helemaal dicht geweest, laat Kees Vos weten. 'Op afspraak konden maximaal vijf mensen de kerk bezoeken onder leiding van een gids. Vanaf 1 juni zijn we bij wijze van experiment op zaterdag opengegaan. Om te zien of het kon met maximaal dertig bezoekers. En of de vrijwilligers het acceptabel vonden.' In de maand erop trok de jaarlijkse World Press Photo-tentoonstelling meer bezoekers dan verwacht. Een opsteker, volgens Vos. 'En vanaf augustus zijn we weer redelijk normaal open, zij het een dag minder dan daarvoor.'

Extra vrijwilligersinzet

'Dat laatste heeft te maken met het feit dat we nu vijf vrijwilligers per dagdeel moeten inzetten,' legt Vos uit, 'twee meer dan voorheen. Een van die twee houdt algemeen toezicht, spreekt mensen aan op de coronaregels en ontsmet handvatten en dergelijke, de ander is nodig voor de Librije, want het maximumaantal bezoekers per rondleiding is van vijftien teruggebracht naar vijf.' Maar er is nog een reden dat de kerk niet alle dagen open kan.

Kwetsbare ouderen

'Doordat veel vrijwilligers tot de groep kwetsbare ouderen behoren,' vervolgt Vos, 'kijken sommigen liever nog even de kat uit de boom.' Andere PC's

Pijlen geven de looproute aan in de kapel.

hebben dezelfde ervaring. 'In plaats van voorheen zes zijn wij nu vijf dagen per week open', aldus Rutting. 'Veel vrijwilligers hebben laten weten het nog niet aan te durven.' Ook in Buren stonden niet alle vrijwilligers vooraan om ingeroosterd te worden, weet Lautenbach. In Bronkhorst zijn het vooral de oudere exposanten die liever geen risico nemen. 'Dat heeft ook wel weer iets positiefs,' volgens Berenbak, 'want dat geeft andere kunstenaars die op onze wachtlijst staan, de kans om een keer te exposeren.'

Positieve ontwikkelingen

Ook andere PC's zien hier en daar lichtpuntjes. 'Zo hebben zich enkele nieuwe vrijwilligers bij de Walburgis gemeld toen die hoorden dat we het rooster niet rond kregen', vertelt Vos. 'En hoewel de verhuur voor feesten en partijen is ingestort, krijgen we in plaats daarvan nu reserveringen voor bijeenkomsten van zo'n vijftig mensen. Een Vereniging van Eigenaren bijvoorbeeld die op zoek is naar een grote ruimte voor hun vergadering.' En de afgelaste bruiloften in de kapel van Bronkhorst zijn voorsnog gewoon

doorgeschoven naar 2021, aldus Berenbak. 'Dus wie weet krijgen we dan te maken met een inhaaleffect.'

Kerstopenstelling

In Kranenburg hoopt Rutting al eerder op een opleving en doet dan ook graag een oproep. 'Met kerst hebben wij traditiegetrouw onze kerstgroepententoonstelling. Normaal gesproken zijn dit voor ons topdagen wat betreft bezoekersaantallen. Op Tweede Kerstdag bijvoorbeeld zo'n vijfhonderd.

Hopelijk komen we dit jaar ook veel mensen kijken. Liefst niet op de hoogtijdagen, maar op de dagen daaromheen.'

Berenbak is al blij dat de exposities weer doorgang kunnen vinden, en dat ook de hotels en restaurants rondom de kapel weer open zijn. 'Het is belangrijk dat alles weer doorgaat in een stadje als Bronkhorst. Dat er weer toeristen zijn, dat er weer leven is. Daar doe je het toch allemaal voor.'

Bezoekers (met mondkapje) praten met de exposerend kunstenaar.

Financiële tik voor SOGK

Precieze getallen heeft Leo Uijl, penningmeester van de SOGK, (nog) niet, maar dat de SOGK door de coronacrisis een forse financiële tik

Leo Uijl. Foto: Nine Strijbosch.

krijgt, is al wel duidelijk. 'Vanaf maart zijn de meeste kerken veel minder open geweest en hebben er nauwelijks activiteiten plaatsgevonden', stelt hij. 'En uit dat laatste moeten de Plaatselijke Commissies, en dus de stichting, toch hun inkomsten vandaan halen. Ik schat in dat driekwart van de kerken stil ligt. Dat betekent overigens niet automatisch ook driekwart minder inkomsten, want er worden nu ook minder kosten gemaakt, zoals energiekosten. Maar ik vrees toch dat we ruim de helft minder inkomsten hebben.' Daar komt bij dat ook de aandelenbeurzen met 20 tot 30 procent zijn gedaald, waardoor de (bescheiden) beleggingen van de stichting minder waard geworden zijn

en minder dividend opleveren. Uijl is daarom actief op zoek naar financiële regelingen en fondsen om de klap enigszins op te vangen. 'Speciale corona-leningen gaan we liever niet aan, omdat we geen continuïteit van pakweg 20 jaar in onze inkomsten hebben. Maar gelukkig komen we wel in aanmerking voor de NOW-regeling van de overheid. Daarnaast hebben we nu al een paar keer bij Venster een oproep gedaan voor een extra financiële gift in coronatijd, en dat heeft al enkele mooie giften opgeleverd, waar we heel blij mee zijn. Die extra steun kunnen we nu meer dan ooit gebruiken voor het behoud en beheer van onze prachtige kerkgebouwen.'

Exterieur en interieur (foto onder) van de Oude Kerk in Oosterbeek. Foto's: Michiel Verbeek, 2020 en Anton van Daal, 2016

De Oude Kerk aan de Benedendorpsweg in Oosterbeek zou ik bijna onze familiekerk willen noemen. Mijn overgrootvader van moederskant, die begrafenisondernemer was, werkte er als koster en woonde dan ook vlak bij de kerk. Zijn zoon Thomas de Graaff – een bekende naam in Oosterbeek vanwege zijn schildersbedrijf – is als het ware onder de kerk geboren en getogen en was er jarenlang organist. Ook mijn ouders kwamen uit Oosterbeek en kerkten in de Oude Kerk. Zelf ben ik echter in 's-Hertogenbosch geboren. Dat had met de oorlog te maken. In mijn geboortjaar 1944 woonden mijn ouders in Heusden, waar mijn vader een baantje in de gasfabriek had weten te bemachtigen en zodoende had kunnen ontkomen aan dwangarbeid in Duitsland. Via Tilburg en Doorwerth kwamen mijn ouders met hun jonge kinderen in 1948 weer terug in Oosterbeek. Daardoor herinner ik me heel goed de kapotgeschoten kerk, die ik als jongetje zag op weg naar school.

En ook de restauratie in de jaren 1949-50. In 1970 trouwde ik in de kerk. Daarna verhuisde ik naar Lunteren. Sindsdien kom ik af en toe nog in de Oude Kerk. Vaak onder droevige omstandigheden. Zo hebben we in de afgelopen jaren mijn vader, broer en schoonzus vanuit de kerk begraven. Maar ook tijdens de jaarlijkse Airborne-herdenking bezoeken we soms de kerk en wonen we de Engels-Nederlandse herdenkingsdienst bij. Mijn hart gaat altijd iets sneller kloppen als ik weer terug ben in dit gebouw met zijn eeuwenoude muren, waarbinnen we zo veel meegemaakt hebben. De kerk wordt nu alleen nog maar gebruikt voor rouw- en trouwbijeenkomsten, niet meer voor de wekelijkse zondagsdienst. Dat vind ik heel jammer. Maar het doet niets af aan de sterke band die ik met het gebouw heb. Als mijn vrouw en ik maar enigszins in de buurt zijn, zeggen we tegen elkaar: 'Zullen we even bij de kerk gaan kijken?'

Hebt u ook een speciale band met een kerkgebouw, neem dan contact op met hoofdredacteur Ben Verheij via venster@oudegeldersekerken.nl of via (0544) 462032.

De kerk in Nijbroek, vooral een kolonistenzaak

Huub Ummels

Tussen de Veluwe stuwwalrand en de oeverwal van de rivier de IJssel ligt een langgerekte kom van broeklanden, die in vroegere eeuwen een groot deel van het jaar onder water stonden. Immers, alle beken ten noorden van het vroegere Beekberger Woud loosden in deze kom hun water. Maar omdat bij hoge waterstand van de IJssel het water niet weg kon, stond dikwijls het gehele gebied blank. Toch woonden in deze waterrijke wildernis op de hoger gelegen plaatsen mensen.

Ontginningsnederzetting

Nijbroek is gelegen vrijwel in het midden van die kom en vormt een goed voorbeeld van een ontginningsnederzetting, bewoond door kolonisten. Een rol die het dorp in 1328 kreeg toebedeeld door graaf Reinald II van Gelre. Op Allerheiligenavond 1370 werd dat nog eens bevestigd toen het waterschap Nijbroek werd ingesteld, blijkens een door de Gelderse hertog uitgevaardigde zogenoemde 'Dijkbrief'. Deze behelsde de opdracht om het gebied langs de IJssel tussen Wilp en Wapenveld van dijken te voorzien, zodat dit geheel kon worden ontgonnen – iets wat de graaf en later de hertogen van Gelre belangrijke inkomsten opleverde. Bovendien werden er in het gebied weteringen gegraven om al het water via sluizen naar het laagst gelegen punt boven Wapenveld af te voeren. Over de problemen met die sluizen is zelfs door een broeder van het Convent van Hulsbergen bij Wapenveld een kroniek geschreven. Bij al die werkzaamheden speelde de prior van het Arnhemse klooster Monnikhuizen, Egger van Calcar, de belangrijkste rol. Wie heden ten dage naar de landinrichting van Nijbroek kijkt, ziet een typisch Hollands landschap bestaande uit langgerekte percelen of striepen, gescheiden door afwaterings-slootjes (zie afbeelding op deze pagina).

Zelfstandig richteramdt

Nijbroek was in de middeleeuwen binnen het rechtsgebied van de Veluwe een zelfstandig richteramdt. Een en ander vloeide voort uit wetgeving van Karel de Grote, waarbij het gewoonterecht van de bewoners in het Frankische Rijk per streek werd opgetekend en tot landrecht verheven. In Nijbroek, maar ook in Oldebroek op de West-Veluwe, golden voor de daar gevestigde kolonisten eigen rechtsregels anders dan op de overige Veluwe, met een zelfstandig bestuur en een eigen rechter. De nieuwe inwoners van

Kadastrale kaart van Nijbroek en omgeving anno ca. 1870.

Nijbroek hadden verstand van waterhuishoudkundige werken. Het ligt voor de hand dat ze vooral afkomstig waren uit Holland, West-Brabant en Zeeland. Zij zullen de daar geldende rechten en plichten hebben meegenomen naar de nieuwe plaats van vestiging. In elk geval speelde Nijbroek een centrale rol in het Polderdistrict van de Veluwe. Tot 1817 bleef het een zelfstandig richteramdt, tot het op 11 februari van dat jaar bij Koninklijk Besluit bij de gemeente Voorst werd gevoegd.

Van kapel naar zelfstandige parochiekerk

Wanneer de kerk van Nijbroek, of liever gezegd de kapel, werd gesticht, is helaas onbekend. Waarschijnlijk zal dat omstreeks 1328 zijn geweest. De kerk is pittoresk gelegen aan de brink, midden in het dorp op een lichte verhoging en

Midden in het Veluwe dorp Nijbroek ligt de kerk op een lichte verhoging. Foto's: Ton Rothengatter, 2020

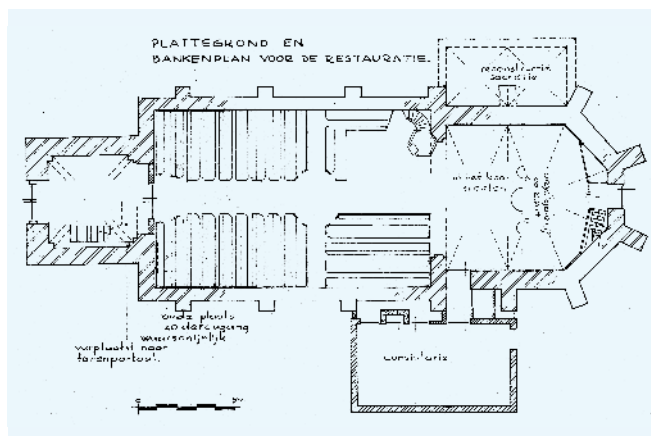
De preekstoel zal kort na de Reformatie in de kerk zijn geplaatst. Deze is voorzien van fraai houtsnijwerk in de vorm van festoenen en een engelenkopje onder tegen het klankbord. De zeszijdige kuip heeft boogpanelen met op de hoeken getorste zuiltjes.

omgeven door een gracht. Het geheel uit baksteen opgetrokken eenbeukige kerkgebouw is tegenwoordig in gebruik bij de protestantse gemeente (PKN).

De eerste jaren bleef Nijbroek kerkelijk nog tot het kerspel Terwolde behoren. In 1339 werd de kapel, die was gewijd aan de heilige Remigius, tot zelfstandige parochiekerk verheven. De Terwoldse kapelaan of vicaris Jacobus Bonnaard, die daarvoor al diensten in de Nijbroekse kapel verrichtte, werd als eerste pastoor aangesteld. Op dat moment of enige tijd later werd de kerk toegewijd aan Gregorius. Mogelijk is dat gedaan toen na een grondige verbouwing de kerk opnieuw werd ingewijd. Er waren aan de kerk twee vicarieën verbonden: de eerste was die van Sint-Catharina, waarvan de collatoren (kerkheren) de prior van het klooster Monnikhuizen en de eigen pastoor waren. De andere vicarie, die van Sint-Agatha, stond uitsluitend ter collatie van de pastoor. Na de Reformatie ging het beheer en toezicht over de goederen en bezittingen van deze beide vicarieën over aan de Staten van Gelderland. De inkomsten die eraan verbonden waren, werden vooral bestemd voor studiebeurzen voor aankomend predikanten. Op 11 september 1592 werd in de kerk van Nijbroek een van de eerste gereformeerde synodes in deze streken gehouden. De voorzitter tijdens deze bijeenkomst van predikanten was de grote reformator van de Veluwe, Johannes Fontanus, predikant van de Grote of Eusebiuskerk te Arnhem. Ook aanwezig was zijn Nijbroekse collega Johannes Antonii.

Verbouwingen en restauraties

Dat er in de veertiende eeuw in Nijbroek een kapel stond, is gebleken tijdens de grootscheepse restauratie die van 1980 tot 1982 werd uitgevoerd. De aanleiding vormde de slechte toestand waarin het gebouw verkeerde. Helaas moest het werk bij gebrek aan middelen voortijdig worden gestaakt. Dankzij bouwhistorisch onderzoek tijdens deze restauratie

Plattegrondtekening, vervaardigd door E.M. van Thienen, hoofdopzichter tijdens de restauratie in 1980-1982.

Interieur van de kerk, met rechts een deel van het koor en koorgewelf.

Aan de onderkant van de preekstoel hangt een sierlijk gesneden druiventros.

Het orgel is in 1861 vervaardigd door de Amsterdamse orgelmaker H. Knipscheer voor een bedrag van f 2000.

werd het mogelijk inzicht in de bouwgeschiedenis van de kerk te krijgen. Zo zijn er drie bouwfases te onderscheiden, waarbij de vroegste fase onmiskenbaar uit de eerste helft van de veertiende eeuw dateert. Hiervan resteert alleen het koor van de kerk, vermoedelijk nog uit de tijd van de kapel. Hoe de kapel eruitgezien heeft, is niet meer te achterhalen. In elk geval zal van een toren bij die kapel geen sprake zijn geweest. Hooguit zal een dakruitertje het dak hebben gesierd. De tweede fase zal rond het midden van de veertiende eeuw zijn uitgevoerd, waarschijnlijk kort na de verheffing tot parochiekerk. Uit die tijd dateren de toren en het schip van de kerk. De gotische spitsboogvensters van het schip waren aanvankelijk anders geplaatst en eindigden hoger dan nu het geval is. De derde en laatste fase betrof het in de vijftiende, begin zestiende eeuw verhogen van de toren met de bovenste geleding direct onder de ingesnoerde spits. Daarbij is goed te zien dat de oorspronkelijke en lager aangebrachte galmgaten bij die verbouwing werden dichtgezet.

Koor en schip

Het koor bestaat uit slechts één travee, heeft een $3/8$ sluiting en is overwelfd, terwijl het schip van de kerk een beschilde vlakke zoldering heeft. De oorspronkelijke schipvensters waren smaller dan de huidige uit de negentiende eeuw. Oorspronkelijk had het koor een aanbouw aan de noordzijde, vermoedelijk de oude sacristie. In de noordhoek van het koor werd bij de restauratie een sacramentshuisje aangetroffen, maar helaas is dit weer aan het oog onttrokken door de houten lambrisering in het koor. Op de scheiding van koor en schip, tegen de triomfboog, bevindt zich aan de noordzijde de kansel, die uit het begin van de zeventiende eeuw dateert. Het orgel uit 1861 staat op twee gemarmerde gietijzeren kolommen in het koor. Het werd gebouwd door de Amsterdamse orgelmaker H. Knipscheer.

Muurschilderingen

De belangrijkste vondst tijdens de restauratie was de ontdekking van talrijke muur- en plafondschilderingen. Zo zijn bijvoorbeeld een ridderfiguur onder de witkalk aangetroffen, maar ook tal van in goede staat verkerende resten van de twaalf apostelen. Helaas konden deze als gevolg van het voortijdig beëindigen van de restauratiewerkzaamheden niet verder worden vrijgelegd. Wat blijft, is een gevoel van onbehagen over deze helaas onvoltooide restauratie.

Literatuur

J.H. Hermesen, *Regiocontact Vecht Veluwe IJsselstreek*, 17de jaargang no.1, 1995
C.J. Hoogland, 'Het Richterambt Nijbroek', in: *Regiocontact Vecht Veluwe IJsselstreek*, 11de jaargang no. 3, 1989
Zeno Kolks, *Langs de oude Gelderse*

kerken, de Veluwe, Baarn 1978
J. Vredenberg, *Geschiedenis van Terwolde en Nijbroek*, z.j.
Meta A. Prins-Schimmel, 'De Hervormde kerk te Nijbroek', in: *Publicatieband Stichting Oude Gelderse Kerken*, afl.17, najaar 1983

Tijdens de restauratie bleek dat de vlakke houten zoldering van het schipgedeelte van de kerk voorzien was van schilderijen en de vermelding 'ANNO 1620'.

De apostel Andreas, muurschildering in het koor.

Agenda (onder voorbehoud)

In verband met de maatregelen rond de bestrijding van het coronavirus zijn alle genoemde activiteiten in deze agenda onder voorbehoud. Kijk op oudegeldersekerken.nl voor de laatste informatie over openingstijden, aanmelden/reserveren en eventuele veiligheidsregels.

Kom in de kerststemming met vocaal ensemble EVA. Foto: Merette Kuijt

Het Vespucci Kwartet is in februari 2021 te beluisteren in Buren. Foto: Ben Deiman

Buren: concert

- Kerstconcert 2020 door vocaal ensemble EVA, dat bestaat uit zes klassiek geschoolde zangeressen die het publiek betoveren met een vredeswens uit het hoge Noorden en

het kerstgevoel aanwakken met een swingend 'It's beginning to look a lot like Christmas'. Een gevarieerd kerstconcert waarvan de toehoorders het ongetwijfeld warm krijgen.

Zaterdag 19 december 2020, 2 avondconcerten van elk 1,5 uur

- Concert in de kerk: optreden door het Vespucci Kwartet, een strijkkwartet dat bestaat uit Lisanne Soeterbroek, viool, Ruña 't Hart, viool, Stephanie Steiner, altviool en Douw Fonda, cello.

Za 6 februari 2021, 20.15 uur

Kranenburg: kerstgroepententoonstelling

Het Heiligenbeeldenmuseum houdt dit jaar zijn 21ste kerstgroepententoonstelling. Dit jaar worden naast wat grotere eigen kerstgroepen ook de groepen uit de verzamelingen van de leden Joop Arends en Riet Rutting tentoongesteld. Zij bezitten honderden groepen uit alle delen van de wereld. Ze hebben hun mooiste exemplaren

Kranenburg: kerstgroepententoonstelling

uitgeleend voor deze tentoonstelling. Wie drukte wil vermijden, kan het beste vóór 20 december of na 1 januari komen.

Zo 6 december 2020 t/m zo 10 januari 2021, 10.30-17.00 uur, behalve Eerste Kerstdag (25 december) en Nieuwjaarsdag (1 januari). Aanmelden verplicht. Toegangsprijs € 6,00 of gratis met de Museumkaart, kinderen t/m 12 jaar ook gratis toegang

Vorden

Optreden van het Zutphens Barokensemble
Zo 29 november 2020

Walburgiskerk in Zutphen

- Festival of Lessons and Carols, concert door Capella Gudula o.l.v. Els Dijkerman, Klaas Stok, Baderorgel en samenzang. Na afloop glühwein en warme chocolademelk.

Za 26 december 2020, 15.30-17.30 uur, collecte na afloop

Werk aan de kerk

Tekst: Marcel de Kroon, foto's: Ton Rothengatter

Schilderwerk aan de Martinuskerk in Rijswijk

Bij de Martinuskerk in Rijswijk is het plaatselijke schildersbedrijf Van Toorn bezig met onderhoudsschilderwerk. Met name het werk aan de twee ingangspartijen springt in het oog. De verflagen van de donkergroen geschilderde deuren

zijn in de loop der tijd onder invloed van het weer (vooral zon) flink aangetast. Voor het eerst in tientallen jaren worden daarom de deuren nu volledig kaal gemaakt om weer met nieuwe verf te kunnen starten. Samen met het

schildersbedrijf en de verfleverancier wordt ook bekeken hoe om te gaan met de geschilderde gevels en de behoorlijke vervuiling daarvan, die steeds zichtbaarder wordt.

Word Vriend of donateur!

Vrienden en donateurs zijn de hoeders van religieus erfgoed. Dankzij uw steun kan de SOGK zich inzetten voor het behoud van monumentale kerken in Gelderland.

Voor € 10,00 per jaar bent u al Vriend van het religieuze gebouw dat voor u speciaal is. Wij houden u dan op de hoogte over de activiteiten van SOGK in het algemeen en over uw speciale locatie in het bijzonder.

Donateur worden kan natuurlijk ook. Voor slechts € 25,00 per jaar bent u donateur van onze stichting. U krijgt dan vier keer per jaar ons tijdschrift *Venster* toegestuurd en kunt deelnemen aan onze voor- en najaarsexcursies.

Dank u wel voor uw steun!

Extra gift voor orgels

In onze kerkgebouwen staan orgels van grote historische waarde. Aan alle orgels wordt elk jaar algemeen onderhoud uitgevoerd. Soms is echter groter onderhoud of een reparatie noodzakelijk. Dit geldt nu voor de orgels in de kerkgebouwen van Aerd, Buren, Etten, Rijswijk en Steenderen. Bovendien willen we laten bekijken of het orgel in Kranenburg weer bespeelbaar gemaakt kan worden.

Foto: Hans Hendriksen

Wilt u hieraan bijdragen? Als u op de machtigingskaart hier naast uw extra gift (punt 2) en uw voorkeur voor een van de zes genoemde kerkgebouwen (punt 5) opgeeft, wordt uw donatie bestemd voor het orgel van dat gebouw. Geeft u geen voorkeur op, dan wordt uw gift aangewend voor het algemeen onderhoud van al onze kerkorgels. En omdat Oude Gelderse Kerken een culturele Algemeen Nut Beogende Instelling (ANBI) is, kunt u schenken met belastingvoordeel. Kijk op oudengeldersekerken.nl onder 'Steun de SOGK'.

Onze hartelijke dank voor uw steun!

Machtigingskaart

1 Vriend of donateur

Ik blijf graag op de hoogte van ontwikkelingen bij Oude Gelderse Kerken, bijv. via een nieuwsbrief, en:

- ☐ ik word **Vriend van een van de locaties van Oude Gelderse Kerken** (verderop kunt u aangeven welke) en betaal
- € 10,00 per jaar ○ € _____ (ander bedrag) per jaar
- ☐ ik word **donateur van Oude Gelderse Kerken** en betaal
- € 25,00 per jaar ○ € _____ (ander bedrag) per jaar

2 Eenmalige gift

- ☐ Ik geef een extra bijdrage voor de kerk van mijn keuze (zie 5) en machtig Oude Gelderse Kerken eenmalig voor
- € _____ (bedrag invullen).

3 Betalingswijze

- ☐ Ik machtig Oude Gelderse Kerken om de hierboven aangegeven bijdrage(n) automatisch af te schrijven van mijn rekeningnummer.
- ☐ Ik maak graag zelf mijn jaarlijkse bijdrage(n) over na een betalingsverzoek van Oude Gelderse Kerken (1e helft kalenderjaar).

4 Persoonsgegevens

○ De heer ○ Mevrouw

Naam en voorletters: _____

Adres: _____

Postcode: _____

Woonplaats: _____

Geboortejaar: _____

Telefoon: _____

E-mailadres: _____

IBAN-rekeningnummer:

□ □ - □ □ - □ □ □ □ . □ □ . □ □ . □ □ . □ □ □ □

Datum en plaats: _____

Handtekening: _____

5 Voorkeur locatie

- ☐ Ik wil mijn bijdrage en/of gift bestemmen voor de instandhouding van een van de volgende locatie (s.v.p. uw keuze aan kruisen):

☐ Aerd	☐ Groenlo	☐ Lochem
☐ Batenburg	☐ Haarlo	☐ Rijswijk
☐ Bronkhorst	☐ Hoog-Keppel	☐ Steenderen
☐ Buren	☐ Kerk-Avezaath	☐ Wageningen
☐ Drempt	☐ Kranenburg	☐ Zutphen, synagoge
☐ Etten	☐ Leur	☐ Zutphen, Walburgiskerk

6 Insturen

Stuur deze kaart in een envelop (postzegel is niet nodig) naar:
Oude Gelderse Kerken / Antwoordnummer 57
6800 WC Arnhem

Bankrekening: NL53 INGB 0003 3246 14
voor jaarlijkse donatie, giften en schenkingen

Uw bijdrage wordt voor 100% besteed aan de instandhouding en het onderhoud van de kerk van uw keuze. Algemene organisatiekosten van de stichting worden uit andere middelen gedekt. Door ondertekening van deze kaart geeft u toestemming aan Oude Gelderse Kerken om doorlopende incasso-opdrachten naar uw bank te sturen, en aan uw bank om deze afschrijving conform de opdracht van Oude Gelderse Kerken uit te voeren. Als u het niet eens bent met deze afschrijving, kunt u deze binnen acht weken na afschrijving laten terugboeken door contact op te nemen met uw bank. SEPA machtiging – Incassant ID NL48ZZZ410463710000

Dank u wel & goede wensen voor 2021

Het bestuur van Oude Gelderse Kerken bedankt eenieder die onze stichting een warm hart toedraagt; voor alle belangstelling en (financiële) ondersteuning in het afgelopen jaar en wenst u allen goede dagen en een voorspoedig 2021.

Extra financiële gift in coronatijd

In de afgelopen maanden zijn veel bijeenkomsten en activiteiten in onze kerkgebouwen niet doorgegaan. Dit betekent voor de kerkgebouwen dat inkomsten plotseling zijn weggevallen; zie hierover het artikel op pagina 15-17 in dit nummer. Wilt u iets doen om deze verminderde exploitatie-inkomsten enigszins te compenseren? Een extra gift of schenking zou geweldig helpen, want het beheren en behouden van ons bezit vraagt veel aandacht en middelen, die grotendeels bekostigd worden uit exploitatiegelden. Met uw gift of schenking aan het kerkgebouw van uw keuze zorgt u ervoor dat die bijzondere plek in de toekomst kan blijven bestaan.

